

Boekzaal der geleerde wereld

Marjan van Heteren, Guido Jansen, Michel van de Laar e.a., *Willem Roelofs 1822-1897. De adem der natuur*. Bussum: Thoth, 2006. 208 p., 200 ill. in kleur; ISBN 90-6868-43-2. Prijs: € 29,90.

In 1995 promoveerde Saskia de Bodt op het proefschrift *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890*. Roelofs (1822-1897) kwam hierin naar voren als een centrale figuur binnen de vrij omvangrijke kring van Nederlandse kunstenaars die zich in Brussel gevormd had. Hij woonde daar veertig jaar en trad onder andere op als coördinator van de inzendingen van 'Belgische' Nederlanders naar de Driejaarlijksche tentoonstellingen in Nederland. Deze nieuwe monografie over Roelofs – tevens catalogus van een tentoonstelling in het Museum Jan Cunen te Oss en de Rotterdamse Kunsthal – belicht vooral het 'Nederlandse' aspect van deze landschapsschilder. Roelofs reisde bij voorkeur in de late zomermaanden augustus en september naar Holland, om daar een voorraad olieverfstudies te maken die hij later in zijn Brusselse atelier uit kon werken. Aanvankelijk werkte hij veel in de omgeving van Rotterdam en Dordrecht, eind jaren vijftig ontdekte hij de Vechtstreek (Loosdrecht, Abcoude en het Gein) en enkele jaren later de nog woeste gronden van Drenthe, waar hij zelfs een hunebed vereeuwigde.

Het cruciale jaar in de artistieke ontwikkeling van Roelofs lijkt 1856 geweest te zijn, toen hij al bijna tien jaar in Brussel woonde: de landschappen uit de late Romantische traditie met rotsen, watervallen en grillige boompertijen maken dan plaats voor het 'paysage moderne': het vlakke, in cultuur gebrachte platteland van Holland, met molens, vaarten en duidelijk goed onderhouden koeien. Hij accentueerde het in cultuur gebrachte karakter van dit soort landschap door de door mensenhanden vervaardigde objecten zorgvuldig en duidelijk weer te geven, terwijl de elementen uit de natuur met een losse en vlotte toets neergezet werden. 'Modern' was ook de stemming die hij via zijn landschappen wou overbrengen: geen woeste, romantische emoties meer of verwijzingen naar Gods grootheid en alomtegenwoordigheid in de schepping, maar nuchterheid, soberheid en een lichte mijmering, gevangen in licht spiegelende wateroppervlakken, nevelige horizonten, wolkenpartijen en een meestal bleek zonlicht. De beschouwer moest het gevoel krijgen in het landschap te worden opgenomen.

Basis voor dit boek vormde het omvangrijke familiearchief, dat sinds 1911 niet meer was ingezien en onlangs weer boven water is gekomen. Vooral dankzij dit archief is meer inzicht verworven in Roelofs' werkwijze, in artistieke en in commerciële zin. Wat de werkwijze betreft: Roelofs vervaardigde *en plein air* een grote hoeveelheid olieverfstudies op linnen, van een formaat dat in het deksel van zijn schilderkerst paste. De plekjes waar hij zijn studies maakte hield hij uit markt-overwegingen zorgvuldig geheim; hij nummerde ze en voorzag ze soms van een topografische aanduiding maar was daarin niet consequent. Het reconstrueren van het werkproces via de nummers was onbegonnen werk; de nu teruggevonden verkoopboekjes geven iets meer houvast. Op den duur kregen de spontane studies van Roelofs de status van zelfstandig kunstwerk en in 1884 werd er zelfs een tentoonstelling van gehouden in Brussel en Amsterdam. Ook zijn vele tekeningen en aquarellen – niet gemaakt als voorstudies voor schilderijen, maar als omwerkingen ervan in een andere techniek – waren zeer in trek. Deze kleinere werken en de schilderijen op handzaam formaat verkocht Roelofs vooral via de kunsthandel; zijn grote, uitgebalanceerde schilderijen sleet hij meestal via het internationale tentoonstellingscircuit. Roelofs hield de diverse verkoopmogelijkheden goed in het oog en stemde zijn werk- en tentoonstellingsstrategie daarop af.

Door het ruimhartig gebruik van authentieke archivalia, die op adequate wijze verwerkt zijn in de goed leesbare teksten, en door de combinatie ervan met nieuw materiaaltechnisch onderzoek, is dit een boek geworden dat meer biedt dan de traditionele kunstenaarsmonografie. Het is verzorgd vormgegeven en rijk geïllustreerd.

Jan Bank & Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering: Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006. 448 p.; ill.; ISBN 90-351-2950-4. Prijs: € 39,95.

Wie de inhoudsopgave doorleest en de kaart van Nederland bekijkt waarop de uitverkoren *lieux de mémoires* uit de negentiende eeuw gemarkeerd staan, moet concluderen dat er in de provincies Overijssel en Utrecht in de negentiende eeuw weinig tot stand is gebracht wat nu nog tot de verbeelding spreekt. En het is dat in Zetten (Gld.) de bakermat van de Helderling-stichtingen ligt (het Steenbeek-asiel) en dat zich eind jaren tachtig in Domburg (Zld.) de knijp- en wrijffarts dr. Mezger vestigde, of ook Gelderland en Zeeland hadden in dit derde deel van *Plaatsen van herinnering* de boot gemist.

Een Top-Veertig van memorabele plaatsen in veertig opstellen dwingt tot keuzes, en, zoals Bank en Mathijssen in hun inleiding schrijven, 'met bloedend hart' hebben ze het Amsterdamse Centraal Station, het Bestelhuis voor den boekhandel, het Panorama Mesdag in Den Haag en de spoorbrug bij de Moerdijk moeten laten vallen. Nu kon Amsterdam met acht wél besproken locaties (Concertgebouw, Paleis op de Dam, Leliegracht 25 [woon- en sterfhuis van E.J. Potgieter], Prinsengrachtziekenhuis, Keizersgracht 162 [Vrije Universiteit], Beurs van Berlage, Witsen huis en Rijkmuseum) natuurlijk wel wat leiden. Met 20 % staat het bovenaan, op grote afstand gevolgd door Leiden met slechts drie plekken (Rapenburg, Rijksmuseum voor Volkenkunde en Kamerlingh Onnes Laboratorium) en Haarlem en Den Haag met elk twee: Centraal Station en Sint-Bavo / Het Plein en het Vredespaleis. Ook Brussel is met twee memorabele plekken vertegenwoordigd: het Martelaarsplein, waar het standbeeld Patria de gesneuvelden van de Belgische Opstand levend probeert te houden, en Bergstraat 60, waar Multatuli zijn *Max Havelaar* schreef. En het verre buitenland is present met Batavia, Banda Atjeh, Holland (Michigan) en Paramaribo.

Wie zich eenmaal over de al dan terecht ongelijke verdeling naar plaats of provincie heeft heen gezet – als ik Utrechtenaar was geweest, zou ik op een locatie als Sonnenborgh (KNMI, opgericht in 1854) hebben gewezen – krijgt in chronologie de uitverkoren plekken voorgeschoteld. Verhalen over een paleis, een weg, een school, een gedenknaald, een gemaal, een monument, een koloniehuisje, een plein, een huis, een station, een gevangenis etc. Kortom, aanwijsbare plaatsen die door de 34 auteurs elk op zijn of haar eigen wijze benaderd en ingevuld worden. Zo vormt de Beurs van Berlage (onvervalst negentiende-eeuws) voor Lieske Tibbe aanleiding tot een kunsthistorische beschouwing over onder meer gemeenschapskunst. Thomas von der Dunk gebruikt het Paleis op de Dam (gebouwd tussen 1648 en 1665) slechts als aanleiding voor een politiek-historisch exposé over de vestiging van de monarchie door Lodewijk Napoleon. Daarentegen beweegt de bijdrage van Paul van der Laar over de Wilhelminakade te Rotterdam – met het karakteristieke voormalige hoofdgebouw van de Holland-Amerikalijn, thans hotel New York – zich evenmin in kunsthistorische richting. Ze biedt een breed panorama over Rotterdam als doorvoerhaven van emigranten op weg naar de Nieuwe Wereld. Daarbij schuwt Van der Laar niet actuele kritiek te leveren op het feit dat deze plek is verkwanseld aan de toren van het World Port Centre dat het zicht op het hotel totaal heeft weggenomen.

Nu heeft hij nog geluk, want aan de kruitramp ter hoogte van Rapenburg en Steenschuur in Leiden anno 1807 herinnert niets meer. Het enige wat Peter van Zonneveld nog heeft te bieden is de 'in de wallenkant ingemetselde gedenksteen, die precies de plaats aangeeft waar het vermaledijde schip op 12 januari 1807 zo jammerlijk uiteenspatte'.

Het zijn mooie, afwisselende en steeds verrassende stukken die de herinnering aan gedenkwaardige gebeurtenissen of ontwikkelingen levend houden: politiek, kunsthistorisch, sociaal-maatschappelijk, literair, etc. De keuzes die gemaakt zijn weerspiegelen voor een deel de voorkeuren en ideeën over de negentiende eeuw van de samenstellers anno 2006. Tegelijkertijd betekent 2006, zoals ze vaststellen, een nieuwe peildatum. Er is in elk geval een boek voor nodig om de herinneringen levendig te houden. Op sommige momenten begint het boek zelf al aan de legitimiteit van bepaalde plekken te knagen. Zo wordt de voormalige Rijks-HBS te Sappemeer (thans dr. Aletta Jacobscollege) al belaagd als *lieu de mémoire*. Mineke Bosch maakt duidelijk dat niet Aletta officieel het eerste meisje op de HBS in Sappemeer is geweest, maar haar zus

Frederika, en dat Aletta er slechts ‘oogluikend’ lessen heeft gevolgd. Onze collectieve ‘geheugenfabriek’, en ook Sappermeer, wil er echter maar niet aan dat hier, zoals Bosch het formuleert, ‘het gulle leven van de bewonderende herinnering’ niet op kan tegen ‘de zuinige leer van de professionele “herinneraar”’.

En misschien is dat maar goed ook, want zo blijft Sappermeer trekken.

Berry Dongelmans

Arti Ponsen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp in 1807 in Leiden*. Leiden: Gingko, 2007. (Leidse historische studies; 4). 392 p.; ill.; ISBN 978-90-807009-8-7. Prijs: € 39,00.

De Leidse buskruitramp van 1807 was voor een dozijn onderzoekers aanleiding om, ter gelegenheid van de tweehonderdste herdenking op 12 januari 2007, een gedenkboek samen te stellen. Dankzij nooit eerder geraadpleegd bronnenmateriaal wordt in deze bundel artikelen de geschiedenis van de ramp opnieuw, maar nu vanuit heel ander perspectief dan honderd jaar eerder beschreven. Met Enschede (Fireworks) nog vers in het geheugen is er alles aan gedaan om de onderste steen boven te krijgen. De context, de geschiedenis van het schip, de natuurwetenschappelijke aspecten van buskruitexplosies, de getroffen en het aantal dodelijke slachtoffers, de financiële hulpverlening aan de overlevenden en de afwikkeling ervan, de tastbare overblijfselen, de moeizame herbouw van het rampgebied, etc., het lijkt alsof geen facet van ‘het fataal evenement’ onbesproken blijft. Zelfs het fenomeen schadeverzekeringen anno 1807 komt uitvoerig aan bod. In ‘Genadig God! Wat ijslijk kraken!’ beschrijven Peter van Zonneveld en Ingrid Moerman aan de hand van egodocumenten, treurzangen, preken, jeugdliteratuur, centsprenten, krantenberichten etc. de reacties op en de verwerking van het gebeuren.

Het meest gedetailleerd is het ‘onthullende’ stuk van Arti Ponsen, waarin zij voor het eerst na tweehonderd jaar een analyse geeft van de toedracht van de kruitramp en een poging doet de schuldvraag te beantwoorden. Degene die altijd als schuldige is bestempeld – de Delftse schipeigenaar Adam van Schie senior – blijkt na Ponsens onderzoek nooit aan boord te zijn geweest, maar op het bewuste tijdstip gewoon in Delft in de bedstee te hebben gelegen. Hij is dus ook niet in de lucht gevlogen, maar is pas in 1821 gestorven. Dat de opvarenden van het kruitschip – de knecht Jan van Engelen en Salomon en Adam van Schie junior, twee zoons van de Delftse schipeigenaar Adam van Schie senior – schuldig waren, is nooit betwijfeld. Toen bleek dat zij bij de ramp waren omgekomen, werd dat onderzoek stilgezet.

Maar hoe kon het dat het schip, varende in opdracht van het Rijk, had afgemeerd in de binnenstad van Leiden? Hoe zat het met de veiligheidsvoorschriften? Wie was aansprakelijk? Van alle mogelijke kanten reconstrueert zij van uur tot uur minutieus de aanloop naar 12/1 - 16.15 uur. Wie was waar wat aan het doen? Aangezien koning Lodewijk Napoleon beducht was voor een terroristische aanslag, houdt men zelfs daarmee rekening. Uiteindelijk wordt Adam Schouw als zondebok aangewezen, maar men laat hem na verloop van tijd weer vrij en seponereert zijn zaak. De stukken werden met ‘Secret’ erop opgeborgen en naderhand aan het Rijksarchief overgedragen, waar ze tot 2004 onaangeroerd zijn gebleven: ‘de touwtjes waarmee de dossiers waren dichtgebonden, waren sinds 1807 niet losgemaakt!’

Hoewel je de indruk hebt dat alles wel zo’n beetje is uitgezocht, nodigen de samenstellers nadrukkelijk uit tot verder onderzoek. Je vraagt je na 390 pagina’s echter af wat er aan toegevoegd kan worden dat het nu gerepresenteerde beeld, behalve op details, nog kan veranderen. Zelfs de vraag waarom juist de Leidse ramp – en niet bijvoorbeeld Delfts buskruitramp uit 1654 – tot een gecanoniseerde ramp is opgetild, is beantwoord. Vooral de aanwezigheid van Lodewijk Napoleon schijnt positief gewerkt te hebben, zowel voor hem als voor Leiden. Van zijn aanwezigheid blijkt ‘een nationaal unificerende betekenis’ te zijn uitgegaan, schrijft Frans Grijzenhout in ‘Een ramp als erfgoed’.

Het fataal evenement is een spannend, menselijk boek, dat een dwarsdoorsnede biedt van onze samenleving anno 1807: niet alleen Leids-lokaal, maar ook Nederlands-nationaal. Het is

prachtig uitgevoerd, met honderden illustraties, waarvan vele in kleur. Uitgeverij Ginkgo kan, evenals vormgever Bert van der Veer, de samenstellers en de auteurs, van harte worden gefeliciteerd met deze fantastische uitgave. Lokale geschiedenis op zijn best.

Berry Dongelmans

Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852). Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Sibrand P. Martens, Simon Vuyk. Onder eindredactie van Piet Visser. Hilversum: Verloren, 2005. (Manuscripta Mennonitica 4). 206 p. ISBN 90-6550-886-4. Prijs: € 19,00.

De titel van dit boek laat al zien dat twee onderscheiden onderdelen, een bronnenpublicatie en een biografisch vervolg, aaneengesmeed zijn om het leven van de doopsgezind predikant Marten Martens te kunnen omspannen. Het gaat om een bronnenpublicatie van twintig brieven van de student Marten Martens uit 1794-1798, uitgegeven door zijn nazaat Sibrand P. Martens, en een biografie van het latere leven van Marten Martens als predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Holwerd van 1798 tot 1852 van de hand van Simon Vuyk. De overige hoofdstukken van Vuyk belichten de cultuurhistorische achtergronden van het academische en doperse milieu van de student Marten Martens tot 1798.

De bronnenpublicatie beslaat de periode van Martens' studie aan het doopsgezind seminarium in Amsterdam tot zijn intrede als predikant te Holwerd in Friesland, van 1794 tot eind 1798. Van de in totaal twintig gepubliceerde brieven van Marten Martens zijn er negentien gericht aan zijn vader en tweede moeder, die te Friedrichstadt, de 'Hollandse' stad met (aanvankelijk) Remonstrantse vluchtelingen in Sleeswijk-Holstein wonen, terwijl één brief uit augustus 1795 aan een studievriend geadresseerd is, namelijk aan Matthijs Siegenbeek. Deze brief is om meer dan een reden interessant, omdat hij precies valt in de periode van tweeënehalf jaar, waarin de brieven van Martens aan zijn ouders ontbreken, namelijk tussen september 1794 en mei 1797. Juist in die brief laat Marten Martens het meest onverbloemd zijn revolutionaire gezindheid zien, die in de correspondentie tot zijn ouders slechts uit enkele zinnen blijkt. Dit is niet onbelangrijk, gezien het feit dat de inleider van de brieven erop wijst, dat 'een latere bezitter van de brieven [...] delen van de correspondentie die specifiek handelen over staatkundige en politieke actualiteit verdonkere-maand' heeft. Wij hebben dus te maken met een getouchéerd beeld van Marten Martens, dat de inleiders hadden kunnen corrigeren door Martens in de Amsterdamse en Friese context te plaatsen. Waarom bijvoorbeeld is geen gebruik gemaakt van Jacques Kuipers *Een revolutie ontrafeld*, waarin de Jacobijnse troebelen in Friesland van 1795 tot 1798 gedetailleerd tot in de regio's beschreven zijn en waarin ook aandacht is voor de winst die er voor doopsgezinden te halen was uit het einde van de bevoorrechting van (wat toen ging heten) de Nederlands Hervormde Kerk. Weliswaar eindigt Kuipers boek op het moment dat Marten Martens in Friesland aantreedt, maar voor een schets van de wereld waarin de nieuwe dominee terecht kwam toch bruikbaar. In zijn eerste brief uit Holwerd in 1798 schrijft Martens immers: 'In de politieke wereld spookt het hier geweldig. Vandaag volksvertegenwoordiger, morgen gevangene of vluchteling.' Zo wordt slechts een uitvoerige voetnoot toebedeeld aan Abraham Staal, die zich onder de opvallende kennissen van Martens bevindt. Hij kent hem al van 1793, en ontmoet hem weer in 1794. Staal wordt in 1797 als felle patriot uit zijn ambt gezet wegens verwaarlozing van zijn taken en in 1798 bij de staatsgreep van de moderaten op Huis ten Bosch gevangen genomen. Nog klemmender is de geringe aandacht voor Martens' schoonvader Petrus Brouwer Pz., die in voorjaar 1798 eveneens op Huis ten Bosch geïnterneerd was, waarvan diens album amicorum met opdrachten van de medegeïnterneerden getuigt. In een voetnoot vernemen we de levensloop van de man die vanaf 1800 Martens' schoonvader werd, en die meer dan een kwart eeuw lang predikant in het naburige Hoogebintum zou zijn. Integratie van de biografie met het overigens uitstekende notenapparaat en met de politieke geschiedenis zou op dit punt een rijker boek opgeleverd hebben.

Het hoofdstuk over de wereld van de student Marten Martens bevat behalve een overzicht van de politieke machtswisselingen een viertal korte biografieën van Martens' leermeesters, Jan Wagenaar, Gerrit Hesselink, Jan Konijnenburg en Paulus van Hemert. Het kernpunt van het hoofdstuk en het belangrijkste deel van deze studie bestaat uit een nauwgezette plaatsbepaling van Martens en diens bekende vader Siebrand Martens in de doopsgezinde wereld van het eind van de 18^e eeuw; de ondogmatische vroomheid en de consequenties daarvan op de manier van preken vormen in de brieven van zoon aan ouders een centraal thema.

De biografie van het latere leven van Marten Martens als predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Holwerd van 1798 tot 1852 laat Martens' verlichte gezindheid pas goed uit de verf komen. Met name het hoofdstuk over diens werkzaamheden als schoolopziener over meer dan veertig Friese scholen geeft inzicht in de wisselwerking van predikantswerkzaamheden en schoolopzienerschap. Wel blijven vragen onbeantwoord, zoals het opmerkelijke feit, dat in een tijd van zo sterke wisseling van macht Martens zich als predikant vierenvijftig jaar staande heeft gehouden in Holwerd en vele andere beroepingen heeft afgewezen. Relevante informatie, namelijk dat een beroeping naar Amsterdam niet doorging, omdat er 'belastende dingen' over hem gehoord waren, krijgt slechts plaats in een voetnoot (op pagina 126). Interessant zijn de paragrafen gewijd aan Martens' imposante vertaalwerk van maar liefst veertig werken, waarin zelfs de smaakveranderingen tussen 1796 en 1840 af te lezen zijn. De hier geboden gegevens (met bibliografie) vormen een mooie informatiebron voor nader onderzoek naar de vertaalpraktijk van de eerste eeuwhelft.

Met name in de beschrijving van het doperse milieu en de combinatie van werkzaamheden van Martens' drie kerntaken als predikant, schoolopziener en vertaler ligt de waarde van deze monografie. Er ontstaat een verhelderend beeld van een predikantenbestaan in Friesland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Het boek besluit met een verkorte stamboom van de familie Martens, en een inventaris van het familiearchief Martens voor 1900, waarin het album amicorum van P. Brouwer ten tijde van de internering in 'Huys in 't Haagse Bosch' 1798. Een bibliografie van Martens' gedrukte werken en een maar liefst acht keer zo omvangrijke lijst van vertalingen, voorzien van verwijzingen naar recensies, completeren het verzorgd uitgegeven boekje.

Ellen Krol

Peter van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk 1813-1840*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2005. 571 p.; ISBN 90-5850-128-0. Prijs: € 35,00. Verkrijgbaar bij uitgever zonder extra verzendkosten.

De ministeriële verantwoordelijkheid is in Nederland merkwaardig weinig bestudeerd, terwijl het toch een van de belangrijkste elementen is in de ontwikkeling van het politieke stelsel in de negentiende eeuw. In zijn dissertatie maakt Van Velzen na grondig onderzoek overvloedig duidelijk dat er vanaf het begin van het koninkrijk tegen de achtergrond van vooral de theorieën van Benjamin Constant veel over de zaak is gediscussieerd. Het ging daarbij enerzijds om het intellectueel doordenken van de ministeriële verantwoordelijkheid en anderzijds om het politieke (en nogal eens opportunistische) gebruik ervan. Heel helder wilde de kwestie niet worden, omdat men onder ministeriële verantwoordelijkheid nu eenmaal van alles kon verstaan en partijen in het debat er soms ook belang bij hadden de nevelen te laten voortbestaan. Van Velzen brengt alle posities in kaart en concentreert zich op de manier waarop naar zijn smaak koning Willem I en zijn minister Van Maanen de pogingen uit vooral de zuidelijke helft van het Verenigd Koninkrijk om ministeriële verantwoordelijkheid in te voeren verijdelden en frustrerden. Bedoeld of onbedoeld ontstaat het beeld van een complot. Daar zit iets in, maar deze voorstelling gaat voorbij aan de werkelijk inherent voor discussie vatbare kant van de zaak en veronderstelt te veel de uitkomst die niet meteen in 1813 duidelijk of te voorzien was. Zo sluipt er een vorm van anachronisme in het boek. Door de duidelijke stellingname houdt de auteur

wel het materiaal bijeen dat hij presenteert, inclusief een bespreking van de positie van Thorbecke voor 1848. Omvang en wijze van presentatie wekken overigens de indruk van een inventariserend onderzoeksverslag.

Henk te Velde

Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006; 464 p.; ISBN 978-90-351-2983-2. Prijs: € 29,95.

De lezers van *De Negentiende Eeuw* hebben al eerder een voorproefje gehad van dit boek, in het septembernummer van 2005 onder de titel 'Energie'. Daarin werd beschreven hoe nieuwe, ongekend krachtige vormen van energie ontwikkeld en benut werden in de negentiende eeuw, en hoe daarmee mobiliteit en communicatiemogelijkheden wereldwijd toenamen. In *Een nieuwe wereld* staat centraal hoe men in Nederland vanaf omstreeks 1850 kennis nam van de nieuwe mogelijkheden en hoe men, vaak schoksgewijs, het land transformeerde en vooral regulariseerde om het open te stellen voor het nieuwe wereldverkeer. Daarmee is dit boek een vervolg op Van der Wouds eerdere sleutelpublicatie *Het lege land. De ruimtelijke ordening van Nederland 1789-1848* (1987), waarin het eerste 'temmen' en in de greep krijgen van het grotendeels onbegaanbare en onbewoonbare of geïsoleerde Nederland geanalyseerd wordt. Omstreeks 1850 blijkt er toch nog heel wat te ontsluiten, te ontginnen en exploiteren, en vooral te rationaliseren, wat dan ook in toenemende snelheid en op steeds grotere schaal gebeurt. Nederland tracht zich opnieuw te positioneren in de wereld, vooral op handelsgebied, en de daarvoor benodigde doorvoerkanaal worden door moderne, wetenschappelijk getrainde ingenieurs en technici gestroomlijnd. De mondiaal meest de aandacht trekkende prestatie was het systematisch in een stelsel dwingen van de grote rivieren: hun loop werd in regelmatige beddingen gedwongen, vaargeulen werden uitgediept, verzande mondingen uitgebaggerd en afwateringen geregulariseerd. Het toezicht en onderhoud van de dijken werd formeel geregeld, maar ook de taken en verplichtingen van schippers, havenmeesters, bruggenwachters en wie er nog meer betrokken waren bij het toegenomen handelstransport op het water. Stroever verliet in Nederland de ontwikkeling van het spoorwegnet. De aanleg van spoorwegen was grotendeels een overheidszaak, maar de vakbekwaamheid en het materieel kwamen veelal uit het buitenland en de exploitatie van de lijnen werd aan de markt overgelaten. Wel werd ook hier het 'gedrag' van ondernemers, spoorwegbeambten en reizigers centraal gereguleerd met voorschriften inzake veiligheid en regelmaat. Regels, voorschriften en normen werden ook steeds meer noodzakelijk en geformaliseerd in de - dankzij de nieuwe transportmogelijkheden - steeds intensievere postbestelling, het gebruik van telegraaf en telefoon en het verkeer op het sterk verbeterde en uitgebreide wegennet. De ruimte werd beheerst door het nauwkeurig en op uniforme wijze in kaart brengen van het nationaal grondgebied, de tijd door instelling van een algemeen geldende 'normaaltijd', waarmee alle transport en verkeer precies op elkaar afgestemd kon worden.

De daarmee gepaard gaande mentaliteitsverandering vat de auteur samen onder de noemer 'normaal denken': een denken dat zich gaat richten op zakelijk nut, praktische kennis, beheersing van de natuurkrachten en materieel gewin in plaats van op de innerlijke beschaving en klassieke vorming die naar zijn opinie het ideaal vormden in oudere denkpatronen. Dat oudere, verouderde denkpatroon wordt eigenlijk niet nader gespecificeerd. Een minder positieve en irrationele kant van dat 'oude denken' klinkt door in de beschrijvingen van de lokaalchauvinistische belangenbehartiging van het regenteske Amsterdam. Louter op basis van een roemrijke traditie wordt de moeilijk toegankelijke haven van Amsterdam beschermd en bevoordeeld ten koste van veel praktischer gelegen en betere perspectieven biedende havens van Vlissingen, Harlingen, Delfzijl, Den Helder en Rotterdam. Amsterdam trekt alle scheepvaartverkeer van de Zuiderzee naar zich toe. Amsterdam krijgt waterverbindingen met de Rijn en de Noordzee: voortdurende kostenposten omdat ze steeds weer aan de groeiende scheepsgrootte aangepast moesten worden. Ondertussen is er geen geld voor onderhoud van de kleinere Zuiderzeehavens. Rotterdam echter

weet zich uitstekend te redden, zonder regeringssteun en zonder er ophef van te maken. Ook in dit opzicht lijkt Van der Woud de lijn door te trekken van een van zijn eerdere publicaties, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (1997). Hierin worden wezenlijke innovaties op architectuurgebied niet toegeschreven aan de hooggestemde beginselen van spraakmakende ‘vernieuwers’ als Cuypers en Berlage, maar aan een naamloze, theorieleze voorhoede die met praktische oplossingen en nieuwe technieken experimenteerde.

Naamloos waren ook dikwijls de vele berichten en reportages, die over wetenschappelijke ontdekkingen en technische prestaties verschenen in tijdschriften als *De Opmerker*, *De Ingenieur*, *Bouwkundige Bijdragen*, *De Economist*, *Vragen des Tijds*, *Eigen Haard* en de *Practische Volks-Almanak*. Van der Woud heeft ze gebruikt als basis voor zijn relaas over technische ontwikkelingen; daarmee construeerde hij niet alleen de geschiedenis van die ontwikkelingen zelf maar vooral het *beeld* dat men er van had en het wereldbeeld dat men daarmee vormde. Getuige de citaten lijkt dat er vooral een te zijn geweest van snelheid, drukte en steeds meer intermenselijke communicatie (waar de tijdschriften zelf onderdeel van uitmaakten); meestal lijkt dat positief te zijn ervaren, hoewel er ook klachten geciteerd worden over de koortsachtigheid van het bestaan en het opjagende effect van meerdaagse postbestellingen. Voor een nadere interpretatie beroept de auteur zich op Nietzsche, Nordau, Ortega y Gasset en Huizinga, denkers die de moderne massamens beschreven in termen van verwereldlijking, mentale armoede, morele degeneratie, middelmatigheid en kuddegeest – de keerzijde van het ‘normale denken’, dat door hen gezien werd als mechanistisch, gelijkgeschakeld en in zekere mate kinderlijk of zelfs barbaars. Men mist hier overigens Marx, die toch wel het nodige gezegd heeft over de ontwikkeling van de techniek als agens in de geschiedenis en over de weerslag daarvan op sociaal en geestelijk terrein. Insteek van dit boek is echter niet de sociale problematiek die door de voortgaande mechanisering opgeroepen werd, maar het nieuwe mensentype dat daardoor vorm kreeg. De her en der verstrooide cultuurpessimistische overwegingen ten spijt roept het slot van het boek toch voorname-lijk een opgewekt beeld op van deze nieuwe Nederlander, die vol vertrouwen de negentiende eeuw uitfietst of –rijdt over de zojuist verharde ‘kunstwegen’.

Lieske Tibbe

Jan Oosterholt, *De bril van Tachtig. Het beeld van de 19e-eeuwse Nederlandse dichtkunst*. [Amsterdam : Stichting Amsterdamse Historische Reeks], 2005. ix + 266 p. (Amsterdamse historische reeks – kleine serie 45); ISBN 90-73941-27-x. Prijs: € 25,00. Te bestellen bij: mw. Louise M.J.B. Hesp, Stichting Amsterdamse Historische Reeks, Universiteit van Amsterdam, Geschiedenis, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

De Tachtigers hebben zich met overgave afgezet tegen de dichters uit de hen voorgaande generaties en zij hebben het beeld van de oudere poëzie blijvend bepaald. Het is de *communis opinio* onder de geschiedschrijvers van de Nederlandse literatuur uit de negentiende eeuw. In *De bril van Tachtig* onderzoekt Jan Oosterholt die aanname voor het eerst op een systematische manier. Hij toont aan dat literatuurhistorici zich in de eeuw na Tachtig inderdaad hebben laten leiden door die ‘revolte’, maar in vergelijkbare mate ook door de iets vroegere Busken Huet.

Over de juistheid van het beeld dat Tachtig geschapen heeft van de negentiende-eeuwse poëzie is een uitgebreide discussie bijgeschreven, maar Oosterholt mengt zich daar nauwelijks in. De nadruk van zijn onderzoek ligt dan ook niet echt in de negentiende eeuw, maar net erna. Het beeld van de Tachtigers reconstrueert hij uit een studie van het kritische en literatuurhistorische werk van twee van hen, Albert Verwey en Willem Kloos. Dat wordt voorafgegaan door een typering van het beeld dat Busken Huet van de poëzie van zijn eigen eeuw had. Huet, Verwey en Kloos vormen samen de glazen van de bril waarvan sprake. In de twintigste eeuw werd daar een blik door geworpen door twee groepen literatuurgeschiedschrijvers. Een eerste bestaat uit Prinsen, De Vooy, Walch en de eerste editie van het *Handboek* van Knuvelder. De tweede groep is jonger en bestaat uit drie latere edities van Knuvelders *Handboek*, Meijers’ *Literature*

of *the Low Countries* uit 1971 en de hoofdstukken van Stouten en Van den Berg in de *Histoire de la littérature néerlandaise* uit 1999.

Oosterholts onderzoek naar zowel bril als blik gebeurde op een even systematische als theoretisch onderbouwde manier. Oosterholt haalt in het eerste, theoretische hoofdstuk de angel uit het debat tussen het institutionele literatuuronderzoek (dat volgens tegenstanders te positivistisch is) en de hermeneutische tak van bedrijf (die dan weer onwetenschappelijk zou zijn). Oosterholt wil een ‘derde weg’ bewandelen en onderzoekt esthetische oordelen op een institutionele manier. Hij bekent zich daartoe tot de studie van ‘orkestraties’, een proces in het literaire veld (in de zin van Bourdieu) waarbij critici – en dus ook literatuurhistorici – zich blijken te conformeren aan gezaghebbende meningen. Deze theoretische keuze bracht Oosterholt tot een systematisch uitgevoerde vergelijking van de literatuargeschiedenissen, tot op het woordelijke niveau. De resultaten daarvan presenteert hij vooral in het zesde en zevende hoofdstuk. De systematiek verzandt hier en daar echter in een schematische opsomming. Dat staat trefzekere typering – zoals Oosterholt die wél geeft voor Huet, Verwey en Kloos – in de weg en dwingt Oosterholt zijn argument vaak te herhalen, net als citaten (op blz. 173 en 183 zelfs binnen hetzelfde hoofdstuk). Deze details verhinderen echter niet dat Oosterholt bewijst dat de orkestratie van Huet en Tachtig geslaagd was en zijn theoretische positionering vruchtbaar.

De theoretische onderbouwing en de resultaten van het onderzoek betreft Oosterholt in het laatste hoofdstuk en de epiloog bovendien op de niet-esthetische (poëtische, functionalistische, contextualiserende) literatuargeschiedenissen sinds de jaren 1980. De invloed van de orkestratie van Tachtig reikt volgens hem niet onverminderd tot aan het eind van de twintigste eeuw. Hij eindigt met opnieuw een derde weg: een oproep tot een nieuwe studie van de negentiende-eeuwse poëzie, die zowel context- en functiegericht is als de literaire teksten niet uit het oog verliest. Die weg volgden zijn collega’s tot nog toe niet. Wie de bril van Tachtig past, zette hem af.

Jan Rock

Hans Vandevoorde, *De spiegel van Achilleus. Karel van de Woestijne en de allegorie*. Nijmegen: Vanilt, 2006; 640 p.; ISBN 90-77503-27-7. Prijs: € 39,90.

Hoe komt het toch dat de Van de Woestijne-studie van tijd tot tijd zulke monumentale boekwerken genereert? Het vuistdikke eerste deel van de nooit voltooide biografie door Minderaa, de vier studies van Rutten over respectievelijk de lyriek, de esthetische opvattingen, het proza en de interludiën van de dichter, Van Elmbts analyse van het godsbeeld en de godservaring in de gedichten en dan nu Hans Vandevoorde’s alomvattende studie naar de allegorie, die de handelsuitgave is van het proefschrift waarop hij in 2002 aan de Gentse universiteit promoveerde.

Vandevoorde bestudeerde de allegorie in het hele oeuvre van Karel van de Woestijne (1878-1929). Zijn boek opent met een inleiding die gewijd is aan de theorie van de allegorie, inclusief de geschiedenis van die theorie. Daarna volgt deel 1, over de negentiende eeuwse allegorie, verdeeld in drie hoofdstukken: ‘Allegorie in Klassiek en romantiek’, ‘Baudelaire en de allegorie’ en ‘Realisme en historicisme’. In deel 2 (op p. 99) komen we toe aan Van de Woestijne, maar dan duurt het nog ruim 50 pagina’s voordat we echt bij het ‘Overzicht van de allegorie in Van de Woestijnes werk’ aanbeldan. Vandevoorde behandelt achtereenvolgens de allegorie in het jeugdwerk, in het proza, in de lyrische poëzie en in de episch-interludische poëzie, een diachroon overzicht per onderdeel. Dan gaat hij in op ‘De gestalte van de allegorie’ door middel van een synchrone bespreking van ‘Allegorische technieken in het proza’, ‘Allegorische beelden in de poëzie’ en ‘Allegorische intertekst in de episch-interludische poëzie’. Het ‘Slot’ bestaat uit een bijna 60 pagina’s tellende ‘Interpretatie van het gedicht “Penthesilea” als een allegorie’ waarin excursies zijn opgenomen naar de literaire en kunsthistorische context, het (incomplete) handschrift en de datering van het epische gedicht.

Uit deze beknopte beschrijving van de inhoud blijkt al wel dat Vandevoorde alles wat hij bestudeerde, alle kennis die hij vergaarde, alle zijpaden die bewandeld werden en nevenonderzoeken

die noodzakelijk waren, in extenso uitgeschreven heeft om dat met zijn lezer te delen. Zijn boek heeft het karakter van een gedetailleerd onderzoeksverslag; meer analyse dan synthese. Vooral in de inleidende gedeelten gaat het veel over achterliggende theorie en context. Ik heb dat voor een groot deel als ballast ervaren en moest regelmatig aan het gezegde over de bomen en het bos denken. Het zou minder beklemmend geweest zijn als hij uit zijn kennis geput had op die momenten waar dat in zijn bespreking van het werk direct relevant is en verheldert. Veel over (de geschiedenis van) de theorie van de allegorie had in een ander proefschrift kunnen staan; de hoofdstukken over bijvoorbeeld Baudelaire en over het symbolisme zijn daarentegen volkomen *à propos*.

Vandevoorde heeft verder bewust gekozen voor een retorische aanpak die erin bestaat dat hij zich veelal laat leiden door wat anderen beweerd hebben over een gedicht of verhaal dat hij bespreekt. Niet alleen wordt daardoor onophoudelijk geciteerd en verwezen (de bibliografie, verdeeld in afdelingen en subafdelingen, beslaat ruim 60 pagina's in een klein corps), een effect is ook dat hij even zo vaak een uitspraak doet over de veronderstelde juistheid of onjuistheid van het geciteerde; hij verschilt niet van mening maar (ver)oordeelt. Zo wekt hij, ongetwijfeld onbedoeld, de indruk de opperrechter van de Van de Woestijne-studie te zijn.

Afgezien van deze bezwaren die vooral de leesbaarheid raken, is *De spiegel van Achilleus* een bijzonder grondige en erudiete studie. Met de allegorie als zoeklicht leest Vandevoorde het proza en de poëzie. De grootste winst is naar mijn idee dat deze benadering nieuwe interpretaties mogelijk blijkt te maken. Het oeuvre van Van de Woestijne is nog lang niet volledig ontgonnen en ook het werk van andere schrijvers kon met deze klassieke invalshoek wel eens nieuw leven worden ingeblazen. Door zich te richten op de wijze waarop Van de Woestijne in zijn werk de allegorie hanteert, komt Vandevoorde bijvoorbeeld tot nieuwe of aanvullende inzichten over de *Werdegang* van de dichter. 'Onderzoek van de allegorie in de poëzie kan van groot nut zijn om aan het wurgende net van heersende interpretaties te ontkomen', schrijft hij (p. 256). En hij laat daarna zien dat Van de Woestijne in de periode tot de Eerste Wereldoorlog niet alleen als symbolistisch-decadent getypeerd kan worden, zoals algemeen aanvaard is, maar dat zijn poëzie tevens een positieve, 'vitalistische' tendens vertoont. Ook draagt Vandevoorde argumenten aan voor de stelling dat de late ontwikkeling van de dichter niet zozeer een mystieke is als wel een poëtische. Dat is van belang omdat de religieus-mystieke component in Van de Woestijnes werk, soms verbonden met biografische omstandigheden, het belangrijkste handvat is geweest voor de in de literatuur vaak besproken periodisering van zijn schrijverschap. Door de allegorie als leidraad te nemen kunnen de grenzen van die perioden ook anders gesteld worden. Of *moeten* ze anders gesteld worden, want het is kenmerkend voor Vandevoordes apodictische toon dat hij zijn bevindingen niet brengt als een voorstel of nieuwe mogelijkheid maar als de afronding van het debat. Een van de door hem regelmatig gekapittelde auteurs heeft in zijn bijdrage aan die discussie geopperd dat versinhoudelijke, poëtische of verstechnische, en poëtische ontwikkelingen bij een veelzijdige auteur als Van de Woestijne niet parallel (behoeven te) lopen. Hoewel Vandevoorde dat enerzijds lijkt te onderschrijven (p. 514, n. 81), kan hij zich er kennelijk niet bij neerleggen.

Vandevoordes meesterschap schuilt niet in de beperking maar in zijn vertrouwdheid met het oeuvre en de secundaire literatuur, en in zijn brede cultuurhistorische kennis van de negentiende en vroege twintigste eeuw. *De spiegel van Achilleus* opent nieuwe vensters en kan een impuls geven aan het Van de Woestijne-onderzoek – zeker in combinatie met de in het najaar van 2007 te verschijnen uitgave van het volledige dichtwerk (in de Delta-reeks) en een bundel opstellen over zijn leven en werk (bij de Historische Uitgeverij). Een biografie nadert naar verluidt haar voltooiing. Karel van de Woestijne handhaaft zich.

Leo Jansen

Nop Maas, *Seks!... in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Vantilt, 2006. 240 p.; ill.; ISBN 90-77503-40-4. Prijs: €22,50.

‘Negentiende-eeuwers waren evenzeer op schandaal belust als wij, maar ze waren aanzienlijk discreter in het op schrift vastleggen van gevoelige informatie’, constateert Nop Maas op p. 195 van zijn boek over het seksuele leven in de negentiende eeuw. Die terughoudendheid lieten ze echter enigszins varen in allerlei voorlichtende, pornografische en scandaleuze lectuur. Maas wijdde er de laatste jaren zo’n 25 grotere en kleinere artikelen aan die hij tot hoofdstukken bewerkte voor dit boek, aangevuld met enkele nieuwe. Ze bestrijken de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. De titel *Seks!... in de negentiende eeuw* had dus wat nauwkeuriger gekund.

Wie de inhoudsopgave opslaat, ziet al meteen dat het suggestieve uitroep- en beletseltekens in de titel er niet voor niets staan. De hoofdstukken zijn geordend in de afdelingen ‘Voorlichting’, ‘Geestelijken’, ‘Hogere kringen’, ‘Prostitutie’, ‘Pornografie’, ‘Bedenkelijk drukwerk’ en ‘Tegen-natuurlijk’. Ze behandelen niet het doordeweekse seksleven van de gemiddelde burger, maar voornamelijk wat door menigeen werd (en wordt) beschouwd als ongeoorloofd of afwijkend seksueel gedrag – buitenechtelijke verhoudingen, prostitutie, seksueel misbruik, schending van het celibaat, homoseksualiteit – en alle gevreesde gevolgen van dien voor de gezondheid en de eerbaarheid. Enkele hoofdstukken gaan eigenlijk over andere onderwerpen. Zo is er een over humoristisch-satirische bladen die zich toelieden op schandaaljournalistiek over het koningshuis, en een ander over de receptie van Oscar Wilde in Nederland. Maar in zulke gevallen speelt seks toch een nadrukkelijke rol. Dat alles wordt overvloedig geïllustreerd met ‘pikante’ plaatjes, portretten en karikaturen, boekomslagen en titelpagina’s, advertenties en in facsimilé afgedrukte teksten, waaronder complete folders en een boekhandelscatalogus van veertig pagina’s uit 1906. Een register op persoonsnamen en titels maakt er bovendien een handzaam naslagwerk van.

Maas geeft herhaaldelijk aan veel meer op te hebben met libertijnse scribenten dan met zedenmeesters. Hij wil dan ook slechts als liefhebber medelen ‘wat voor leukis hij nu weer tegengekomen is’ (p. 7). Zelf duidt hij de bijgebrachte opstellen aan met ‘stukjes’ en hij is niet altijd even consequent in zijn bronnenverantwoording. Wie dieper wil graven, verwijst hij naar een rijtje cultuurwetenschappelijke werken. Zijn bescheiden houding kan echter niet verhelen dat hij een goudader aan zeer moeilijk toegankelijk materiaal aanboort. Dat doet hij door aanstekelijk en met de nodige ironie te berichten over lectuur van slechte reputatie en de achtergronden daarvan, met oog voor veelzeggende details. Van een exemplaar van de pornografische roman *Jeanne d’Arc* bijvoorbeeld ‘plakten de pagina’s 59 en 60 [...] zodanig aan elkaar dat zij zonder beschadiging niet te scheiden waren’ (p. 128).

Daarnaast geeft Maas enkele lijsten met voor een belangrijk deel obscure bronnen die in het verleden geweerd zijn uit *Brinkman’s catalogus* en uit openbare bibliotheekcollecties. Naast de gereproduceerde boekhandelscatalogus zijn dat a) een lijst door uitgeverij Artistiek-Bureau uitgegeven erotica uit de periode 1879-1904, een voorproefje van wat de advertentiekolommen van het subversieve blad *Asmodée* aan titels opleveren, en b) een lijst van pornografische werken, samengesteld op basis van vier voor opsporingsambtenaren vervaardigde lijsten uit de periode 1932-1943. Er wordt bij vermeld dat een ontuchtig boek soms schuil ging in omslagen waarin een eerbare uitgever als de Wereldbibliotheek werk uitgaf van onverdachte auteurs als Scott, Dickens, Geel of Van Maurik. Bezitters van het hier geïnventariseerde drukwerk roept Maas op om het beschikbaar te houden voor het nageslacht en natuurlijk ook voor geïnteresseerden als hijzelf.

Ton van Kalmbout

Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2006. 170 p.; ill.; ISBN 90-6550-897-x. Prijs: € 19,-

Ter gelegenheid van het eindexamenonderwerp 2006-2007 'Van kind tot burger. Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland (1780-1920)' verscheen een bundeling van tot artikelen bewerkte lezingen die gehouden zijn voor de nascholing van docenten. Samen geven die een overzicht van de veelomvattendheid van het thema. Prettig leesbare stukken over de ontwikkeling van pedagogische ideeën, opvoedingsidealen, onderwijsmethoden, onderwijspolitiek en initiatieven om arbeiders te beschaven wisselen elkaar af, waarbij het centrale thema dat van opvoeding tot burgerschap is.

In de laatste decennia van de achttiende eeuw ontwikkelde zich de verlichtingspedagogiek, onlosmakelijk verbonden met de naam van Jean-Jacques Rousseau, die overigens zeker in Nederland niet slaafs werd nagevolgd. Zijn voorstel om zo min mogelijk in de ontwikkeling van het kind in te grijpen zodat deze zich op natuurlijke wijze kan ontwikkelen, werd slechts gedeeltelijk overgenomen in de nieuwe school die met de onderwijswet van 1806 ontstond. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker tonen hoe verlichte pedagogische ideeën in de praktijk werden gebracht in hun fascinerende stuk over de progressieve opvoeding van Otto van Eck (gebaseerd op hun veelgeprezen boek *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*). Nelleke Bakker laat zien hoe kinderliteratuur werd ingezet om deugd te verinnerlijken en het geweten van het kind te vormen. Gehoorzaamheid alleen was niet meer genoeg – het ging om karaktervorming.

Leerkrachten speelden hierin een centrale rol als 'voorbeeldburger', als hefboom voor 'verheffing en verlichting', al bleef het vaak bij mooie woorden: in haar bijdrage peilt Mineke van Essen de grote afstand die bestond tussen de lage maatschappelijke status van het onderwijzersberoep en de hoge verwachtingen die men van de onderwijzer koesterde. Bernard Kruithof en Ali de Regt gaan in op het 'burgerlijk beschavingsoffensief' – de initiatieven om het gedrag van de arbeidende klasse meer op dat van de middenklasse te laten lijken. Namen in eerste instantie de leden uit de middenklasse zelf het initiatief daartoe, rond het *fin-de-siècle* bemoeide de overheid zich steeds intensiever met het gezinsleven van arbeiders, in de vorm van consultatiebureaus voor zuigelingen, kindbeschermingsmaatregelen en 'Rijksopvoedingsgestichten' die de opvoedingstaak van – in de ogen van de overheid – falende ouders overnamen.

Naast deze stukken rond het thema van opvoeding in en buiten het onderwijs besteedt de bundel ruim aandacht aan onderwijspolitiek. Dat was begin negentiende eeuw een relatief nieuw fenomeen, dat verbonden was met de opkomst van de natiestaat. In zekere zin nam de overheid de universele aspiraties over van verlichte, hervormingsgezinde genootschappen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het vertrouwen in de maakbaarheid van de mens was torenhoog en onderwijs werd daarom als *het* middel beschouwd om een eenheidsstaat te vormen. De centralistisch opgezette wet van 1806 ontmoette protest, zowel vanwege staatsinmenging in wat lang een lokale aangelegenheid geweest was, als vanwege godsdienstige bezwaren tegen het uitsluiten van het leerstellige onderwijs uit het reguliere curriculum. Sjaak Braster gaat specifiek in op het streven om op school 'Maatschappelijke en Christelijke deugden' te onderwijzen, terwijl Pieter Boekholt aandacht besteedt aan de positie die joodse minderheid innam tegenover de algemeen-christelijke doelstelling van de openbare school. Ido de Haan laat in zijn overzicht van (het debat rond) de onderwijswetgeving zien hoe de idealistische Onderwijswet van 1806 en de als compromis bedoelde Onderwijswet van 1857 in de loop van de negentiende eeuw onhoudbaar werden en aanleiding gaven tot de schoolstrijd.

De artikelen over onderwijspolitiek zijn informatief, maar vertonen vrij veel overlap en vormen geen eenheid. Hier wreekt zich het grootste manco van deze bundel op zichzelf boeiende artikelen: er ontbreekt een stevige inleiding die samenhang geeft aan het geheel en lijnen uitzet voor toekomstig onderzoek. Ondanks dat is *Tot burgerschap en deugd* zeer geschikt als samenvatting van en introductie tot het onderzoek dat de afgelopen decennia is verricht op het gebied van opvoeding en onderwijs in de negentiende eeuw.

Jeroen van Gessel, *Een vaderland van goede muziek. Een halve eeuw Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst (1829-1879) en het Nederlandse muziekleven*. [Utrecht]: Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 2004. 503 p. ISBN 90-6375-197-4. Prijs: € 49,00.

In dit boek – een herziene en uitgebreide versie van zijn Utrechtse proefschrift uit 2001 – beantwoordt Jeroen van Gessel de vraag waarom de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst deze kunst, en dan vooral het componeren, heeft willen bevorderen, hoe dat gebeurde en met welk resultaat. Dat doet hij op basis van een aanzienlijke hoeveelheid vaak lastig toegankelijke correspondentie en ander archiefmateriaal van zowel het hoofdbestuur van ‘Toonkunst’ (de roepnaam) als verschillende van haar plaatselijke afdelingen. Daarnaast maakte hij gebruik van genootschappelijke publicaties en berichtgeving in de contemporaine pers. Van Gessel neemt veel ruimte om het muzikaal-culturele landschap te schilderen waarin de vereniging gesitueerd moet worden, maar legt zich ook restricties op. Hij beperkt zich tot de eerste vijf decennia van haar bestaan en behandelt slechts een deel van de werkzaamheden. Daarbij staan de maatschappelijke prijsvragen centraal. Zo benut hij de zeldzame, maar door eerdere geschiedschrijvers veronachtzaamde kans die het verenigingsarchief biedt om dit soort prijsvraagbeoordelingen te analyseren over een langere periode. Het levert een substantiële aanvulling op van de eerdere geschiedschrijving over het negentiende-eeuwse muziekleven en Toonkunst in het bijzonder.

De (nog altijd bestaande) Maatschappij legde zich sinds 1829 toe op de verbreiding van ‘de zucht voor de Toonkunst’ en van ‘goede muzikale kennis’. Dit betekende niet dat er meer gemusiceerd moest gaan worden; dat gebeurde al meer dan genoeg, aldus Van Gessel, ook in de provincie en vaak in grote ensembles. Toonkunst probeerde vooral componisten te mobiliseren, om zo van Nederland een ‘vaderland van goede muziek’ te maken, zoals de titel van het boek de eerste voorzitter François Frets citeert. Het was zaak een repertoire van ‘nationale’ composities te helpen vormen, waarmee Nederland zich zou kunnen meten met het buitenland. Een Nederlandse ‘school’ zou echter alleen kunnen ontstaan als men kennis nam van het beste wat het buitenland te bieden had. Het streven was gericht op niets minder dan de ontwikkeling van een Nederlandse muziekstijl naast de Duitse, de Franse en de Italiaanse, zij het ook met de Duitse van iemand als Mendelssohn als richtsnoer. De traditie waarin deze componeerde, werd in veel Europese landen namelijk eerder als supranationaal dan als specifiek Duits beschouwd.

In de bestudeerde periode schommelde het aantal departementen tussen de negen en de vijftien. Van Gessel verdiept zich nauwelijks in hun reilen en zeilen, noch dat van het hoofdbestuur. Zoals gebruikelijk in de geschiedschrijving over de Maatschappij als geheel identificeert hij haar tot 1876 nagenoeg geheel met oprichter en algemeen secretaris Adrianus Vermeulen en, vooral, diens opvolger Jan Pieter Heije – volgens de eerste zin van het boek de ‘officieuze leider’. Na diens aantreden in 1843 werd de koers van Toonkunst enigszins verlegd in de richting van de volksverheffing. Daartoe liet Heije zich inspireren door geschriften van Richard Wagner, die gepleit had voor composities bij teksten die belangrijke vaderlandse gebeurtenissen bezongen en een algemeen-christelijke boodschap uitdroegen. Daarom ziet Van Gessel in Heije ‘Nederlands eerste Wagneriaan’, die Toonkunst alsnog in een overwegend Duitse richting stuurde.

De Maatschappij ontwikkelde een keur aan werkzaamheden, variërend van uiteenlopende initiatieven op het gebied van de professionalisering tot compositieprijsvragen en imposante muziekfeesten. Die prijsvragen vormden de eerste veertig jaar de kern van de activiteiten. Wie in Nederland carrière wilde maken als componist, dong mee naar bekroning en publicatie van zijn compositie door Toonkunst. Ingezonden muziekstukken werden beoordeeld door vakbekwame juryleden, vanaf 1843 uitsluitend experts uit het buitenland, die als dank een buitengewoon lidmaatschap aangeboden kregen. Zo ontstond een wijdvertakt netwerk van buitenlandse referenten, voornamelijk internationaal bekende componisten uit Duitsland. Aan hun oordeel werd nu eenmaal meer gewicht gehecht dan aan dat van hun Nederlandse collega’s, al hadden ook die vaak een Duitse achtergrond. Zo iemand was Johann Wilhelm Wilms. Die vond trouwens bij een goed muziekstuk de nationaliteit van de maker niet van belang, ‘al was hij een Turk of Chinees’. (p. 205) De aangezochte juryleden legden dus niet per se nationaal georiënteerde maatstaven aan. Een veeleer

ambachtelijke benadering maakte de prijsvragen tot een leer- en oefenschool voor componisten, waar ze het nodige konden opsteken van vakkundige (zij het ook beknopt geformuleerde) vingerwijzingen. Zo kon ook Van Gessel aan de beoordelingen een toenemende spanning aflezen tussen de steeds hardere eis van originaliteit en de groeiende overtuiging dat de compositorische mogelijkheden langzamerhand uitgeput waren en de toonkunst het eind van haar evolutie had bereikt.

De Maatschappij kende met haar activiteiten en het achterliggende gedachtegoed volgens Van Gessel enkele 'institutionele voorgangers' in Nederland: de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de koninklijke muziekscholen in de grote steden. Daar zijn wel kanttekeningen bij te plaatsen. Inderdaad, de Vierde Klasse (die zich o.m. bezighield met de toonkunst) schreef ook al prijsvragen uit, en er leefde eveneens de ambitie om Nederland weer op de muzikale kaart te zetten, bijvoorbeeld door verbetering van het muziekonderwijs. Het was tevens op instigatie van het Instituut dat Toonkunst haar werkterrein beperkte tot Noord-Nederland. Maar het lijkt te veel gezegd dat het Instituut haar agenda 'in hoge mate' bepaalde, zoals Van Gessel meedeelt (p. 185). Een directere relatie lijkt eerder aanwijsbaar met het Nut, waar in de jaren 1820 heel concrete plannen voor een organisatie als het latere Toonkunst gesmeed blijken te zijn. Die organisatie zou opgezet worden volgens Nutsmodel, dus met een landelijk bestuur en plaatselijke departementen. Maar daarin zoekt Van Gessel hun verwantschap nu juist weer minder dan in de christelijk gekleurde ideologie van vaderlandsliefde en volkshverheffing die Toonkunst van het Nut overgenomen zou hebben, een ideologie waarop het Nut echter geenszins het patent had. Hoe, tenslotte, Toonkunst precies in de voetsporen trad van de muziekscholen, laat Van Gessel voor een belangrijk deel in het midden, zoals ook onduidelijk blijft waarom de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, waaraan Toonkunst de procedure van haar prijsvragen ontleende, niet net zo goed een voorganger zou kunnen heten.

Van Gessel beklemtoont herhaaldelijk hoe uitzonderlijk Toonkunst in de eerste halve eeuw van haar bestaan is geweest, maar tekent er in het laatste hoofdstuk wel bij aan dat de belangrijkste genootschappelijke werkzaamheden ook elders in Europa gangbaar waren. Haar betekenis was destijds vooral gelegen in de grote stimulans die er tientallen jaren is uitgegaan van de talrijke compositieprijsvragen. Van Gessel is er zeker van 'dat in geen enkel ander Europees land geprobeerd is op dergelijke schaal het componeren te bevorderen' (428). Dat het Nederlandse muziekleven er krachtig door gestimuleerd is, heeft hij in ieder geval overtuigend in beeld gebracht in een veelzijdig boek.

Ton van Kalmthout

Henk van den Berg, *In vrijheid geboren. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2005. 599 p.; ISBN 90-5625-196-1. Prijs: € 35,00.

Deze verzorgd uitgegeven en goed geschreven Nijmeegse dissertatie beschrijft nauwgezet de intellectuele geschiedenis van het debat tussen liberale katholieken, ultramontaanse katholieken en liberalen in vooral het derde kwart van de 19^e eeuw. Op de voet volgen we de polemieken van liberale katholieken met schilderachtige namen als Multapatior (pseudoniem), Van Hugenhpoth tot den Berenclauw (geen pseudoniem), en de ultramontaan Van Gestel die Van den Berg als een vergeten voorloper van Schaepman kwalificeert. Al deze figuren zijn niet geheel onbekend, maar Van den Berg laat zien hoe zij het debat met de liberalen op hun eigen gebied voerden. Waren de liberalen eigenlijk wel de echte 'constitutionelen', of was de Grondwet bij katholieken eigenlijk in betere handen? En betekende liberaal ook werkelijk ruimdenkend of was het toch vooral benepen Jacobijns? Achteraf gezien zouden deze debatten als een achterhoedegevecht kunnen worden betiteld op weg naar de katholieke verzuiling, maar dat zou dan mutatis mutandis ook voor het liberale debat als geheel gelden. Dit doet geen recht aan het boek dat de politiek-ideologische en constitutionele debatten van die tijd serieus neemt en en passant ook een reeks kwesties bespreekt waarover de moderne democratie nog niet is uitgedacht. De auteur had er wel beter aan gedaan

zijn boodschap beknopter samen te vatten. Nu horen we in telkens licht andere nuances vaak hetzelfde en wekt het boek daarmee de indruk van een inventarisatie van alle relevante literatuur zonder veel keuze van de auteur. Zijn competente bespreking van de internationale context waarin zich dit alles afspeelt is ook vooral een samenvatting zonder veel eigen accenten.

Henk te Velde

Corrie van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940*. Amsterdam: Aksant. 2005. 279 p.; ISBN 90-5260-194-1. Prijs: € 29,90.

Dat ook in het verleden de arbeidsmigratie omvangrijk is geweest, is intussen wel bekend. Veel minder weten we van de manier waarop het beleid ten aanzien van vreemdelingen tot stand kwam en hoe het werd uitgevoerd. Dit boek is daarom een welkome aanvulling op onze kennis. Van Eijl legt bijzondere nadruk op het begrip wederkerigheid: de toelating van Nederlanders in andere landen hing direct samen met de toelating van buitenlanders in Nederland. In periode 1840-1940 overheerste bij beleidsmakers de gedachte dat de groeiende Nederlandse beroepsbevolking in de toekomst niet terecht zou kunnen op de binnenlandse arbeidsmarkt. Al te strenge restricties voor immigranten die in Nederland werk zochten, moesten daarom vermeden worden, want het gevolg kon zijn dat Nederlanders die in het buitenland werkten of werkzoekend waren, op problemen zouden stuiten. Het is met name deze invalshoek van wederkerigheid die het vernieuwende is van deze studie. Van Eijl heeft omvangrijk onderzoek gedaan in lokale en nationale overheidsarchieven en daarnaast contemporaine overheidsrapporten en een groot aantal tijdschriften bestudeerd. Het resultaat is een helder geschreven boek, met een overzichtelijke opbouw. De hoofdlijnen van kwantitatieve ontwikkelingen zijn gepresenteerd in de tekst, uitvoeriger materiaal is ondergebracht in bijlagen.

Het boek concentreert zich op de totstandkoming en uitvoering van de wetten en daarnaast op de bilaterale verdragen die met Duitsland en België werden gesloten, en de conflicten die daarover ontstonden. Ruim de helft van de immigranten was van Duitse origine, en in de tweede helft van de negentiende eeuw werd de aanvankelijk bescheiden emigratie naar Duitsland met de ontwikkeling van het Ruhrgebied ook een substantiële stroom. België kwam op de tweede plaats en was in 1899 goed voor bijna eenderde alle vreemdelingen in Nederland.

Van Eijl analyseert het beleid en de uitvoering daarvan in acht hoofdstukken, waarvan er drie specifiek over de periode van voor de Eerste Wereldoorlog gaan. De auteur laat zien dat het aanvankelijk tamelijk vage onderscheid tussen 'vreemdelingen' en 'ingezetenen' na 1840 steeds scherper werd gedefinieerd, een teken dat het ook het begrip nationale staat en nationale burgerschap steeds vastere vormen aannam. De eerste vreemdelingenwet (1849) was een uitvloeisel van de grondwetsherziening van 1848. Het ging bij deze wet vooral om de mogelijkheid om armlastige immigranten de grens over te zetten. Door de slechte grensbewaking waren ze echter even snel weer terug. De uitvoering van de wet onderzoekt Van Eijl door plaatselijke archieven te bestuderen. Niet erg opvallend is de conclusie dat er sprake was van een zekere willekeur in de uitvoering ervan. Evenmin is verwonderlijk dat herhaaldelijk conflicten ontstonden over de interpretatie van bilaterale handels- en uitleveringsverdragen. Maar de grote lijn is die van een open arbeidsmarkt met de directe buurlanden, een situatie die naar de Tweede Wereldoorlog ingrijpend zou veranderen.

Door de wederkerigheid als invalshoek te nemen kan Van Eijl ook verklaren waarom de Belgische vluchtelingen in 1914 welkom waren, waarom tijdens de grote werkloosheid van de jaren dertig pogingen werden ondernomen om op de Nederlandse arbeidsmarkt voorrang te geven aan Nederlanders, omdat andere landen hun arbeidsmarkt beschermden en ten slotte, het meest schrijnende voorbeeld: waarom Nederland in de jaren dertig een restrictief beleid voerde ten aanzien van joodse vluchtelingen. Omdat de joden geen bescherming kregen in eigen land, kon Nederland ze gemakkelijk weigeren, zonder bang te hoeven zijn voor beperkende maatregelen jegens de eigen onderdanen in Duitsland.

Boudien de Vries

Jan de Bruijn, *Het boetekleed ontsiert de man niet. Abraham Kuypers en de Lintjesaffaire (1909-1910)*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005. 323 p.; ill.; ISBN 9035127986. Prijs: € 24,90.

In vlot proza heeft de VU-hoogleraar politieke geschiedenis Jan de Bruijn de zogenaamde Lintjesaffaire op basis van nieuw bronnen materiaal uit het Kuypers-archief in extenso uit de doeken gedaan. De Bruijn is geen vreemde in het gereformeerde Jeruzalem en geeft dan ook een boeiende schets van Kuypers politieke nadagen. Kuypers kwam in 1909 in opspraak toen uitkwam dat hij als minister-president de Amsterdamse zakenman, tevens Griekse consul-generaal Rudolph Lehmann in 1903 had voorgedragen voor een ridderorde en tevens geld van deze weldoener had aangenomen voor de AR-kiezingkas. Als koppelaarster was de voortdurend in geldnood verkerende Mathilde Westmeijer opgetreden, die voor haar diensten door Lehmann werd betaald. Het plan was ook de steenrijke jongere broer van Lehmann een ridderorde te bezorgen, maar het succes in de Amsterdamse tabakshandel was onvoldoende grond. Kuypers liet zijn oudste dochter vervolgens suggesties voor goede doelen doen. Van een decoratie kwam het door de val van het kabinet Kuypers in 1905 echter niet. Intussen waren er wel aanzienlijke bedragen van de Lehmanns ontvangen en had Mathilde Westmeijer ijverig aan fondswerving voor de verkiezingkas gedaan.

Toen dit alles in 1909 uitkwam in een artikel van de Haarlemse advocaat P. Tideman in het socialistische partijblad *Het Volk*, ontkende Kuypers weliswaar een oorzakelijk verband tussen de decoratie en de betalingen, maar de affaire gaf zijn tegenstanders flink wat munitie om diens morele integriteit in twijfel te trekken - en zo mogelijk daarmee een tweede kabinet Kuypers te verhinderen. Nu was het ook merkwaardig dat Kuypers uitgerkend met de Lehmanns en mevrouw Westmeijer in zee was gegaan. Zij waren beslist geen geestverwanten, of zoals Troelstra het in zijn aanval op Kuypers verwoordde: Lehmann was een rijke, door een moderne dominee gedoopte, mondain levende jood en Mathilde Westmeijer was een avontuurlijke juffrouw 'die de geheime lusten en ijdelheden der machtigen prikkelt en streelt om zich zelf in een rijk leven te verzekeren'. Zij was bovendien van katholieke huize. Uit de Bruijns onderzoek blijkt dat zij Kuypers is blijven chanteren en dat zelfs Colijn en Idenburg na Kuypers overlijden nog last van deze dame hebben gehad.

Kuypers riskante handelwijze wordt door De Bruijn uit diens tomeloze ambitie en zelfoverschatting verklaard wat bij hem als *homo novus* in de politiek een zeker dédain voor vormen en conventies opleverde. Dat laatste is zeker waar. Kuypers paste niet goed in een Haags kostuum, maar paste zijn bijzondere levenswijze in het algemeen wel in een steil gereformeerd beeld? De observatie van W.H. De Beaufort was zo gek nog niet: Kuypers leek deze liberale oud-minister van Buitenlandse Zaken een politicus naar Amerikaans model die om de regie te behouden desnoods onorthodoxe methoden van fondswerving aanwendde. Geld voor de verkiezingen kon Kuypers namelijk goed gebruiken. Hij was beslist niet van plan het bij een kabinetsperiode te laten. De decoratie van Rudolph Lehmann had voldoende inhoudelijke gronden, zoals ook de destijds ingestelde Eereraad concludeerde, maar de bijkomende financiële voordelen van de connectie-Lehmann kwamen hem als partijvoorzitter bijzonder gelegen. De Bruijn heeft het over het schenken van aanzienlijke bedragen, maar het aandeel hiervan in het totaal van de verkiezingkas heeft De Bruijn helaas niet onderzocht.

Al met al was de Lintjesaffaire in 1909-1910 de symbolische zwanezang van Kuypers politieke macht, aangezien hij - overigens niet vanwege de affaire - ook in eigen kring steun verloor. Troelstra voltrok in de Kamer het vonnis door te stellen dat de politieke carrière van Kuypers was afgelopen. In het verslag in het *Algemeen Handelsblad* werd geconstateerd dat hierop een doodse stilte volgde, die ook door de trouwste Kuypersianen niet werd verstoord.

Jan Drentje

J.C. Smelik, C.M. Hogenstijn, W.M.J. Janssen, *A.J. Duymaer van Twist. Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië (1851-1856)* Zutphen: Walburg Pers, 2007. 128 p.; kleurenill.; ISBN 90-5730-462-7. Prijs: € 22,50.

Duymaer van Twist is een 'twijfelachtige onsterfelijkheid' ten deel gevallen. Zijn naam leeft tot op de dag van vandaag voort omdat Multatuli hem in de *Max Havelaar* tot zondebok maakte voor alles wat mis was aan het bestuur in Nederlands-Indië. Douwes Dekker kon ooit goed opschieten met Duymaer van Twist en had zelfs zijn benoeming als resident in Lebak aan hem te danken. Het lag echter niet in Duymaer van Twists wat stugge karakter om toen de kwestie-Lebak eenmaal speelde de zaak te sussen. Hij weigerde Douwes Dekker te ontvangen, waarmee hij diens eeuwige toorn over zich afriep.

Dit is een bijzonder goed verzorgde en rijk geïllustreerde publicatie. En dat is niet toevallig: het betreft een uitgave ter gelegenheid van een tentoonstelling van het Historisch Museum Deventer, waarin onder meer de vele objecten die Duymaer van Twist in zijn jaren als gouverneur-generaal in Nederlands-Indië verzameld had, werden samengebracht. Zijn behoefte aan grandeur en luxe was in Indië aangewakkerd, en hij kon het betalen: een gouverneur-generaal verdiende het astronomische bedrag van 150.000 gulden per jaar.

Het boek biedt een biografische schets met bijzondere aandacht voor materiële cultuur. Net als een biografie vertelt het niet alleen over de protagonist, maar biedt juist ook een inkijkje in de tijd waarin die leefde. Het is dan ook volkomen onnodig Duymaer van Twist groter te maken dan hij was door te stellen dat het uiteindelijk ook voor een groot deel aan hem te danken is dat een van de mooiste boeken in onze literatuur kon ontstaan (85). Het is de kracht van dit verhaal dat Duymaer van Twist in zijn tijd en zijn milieu eigenlijk een hele gewone man was. Hij was afkomstig uit een grootburgerlijke gegoede familie uit een provinciestad, studeerde rechten in Leiden, maakte in de jaren 1830 deel uit van de Leidse Jagers, werd daarna achtereenvolgens advocaat, procureur, plaatsvervangend rechter en Tweede Kamerlid, waar hij deel uitmaakte van de gematigd-liberale middengroep. Hij werd genoeg gewaardeerd om tot Kamervoorzitter te worden benoemd in 1850. Tot zijn eigen verrassing werd hij al een jaar later tot het hoogste Indische ambt geroepen, omdat zijn vriend Bruce, die als gouverneur-generaal zou afreizen naar Indië, al bij Texel overleed.

Het is boeiend om – door middel van de brieven naar het thuisfront – te volgen hoe de starre, provinciale jurist en zijn vrouw Maria Joanna Duymaer van Twist-Beck – of Koos en Mie zoals ze in het boek wat amicaal worden aangeduid – moesten wennen aan hun leven in Indië. Mie genoot van de reizen, maar gruwde van het ongedierte. Gelukkig sliep haar 'zwarte' Kadma op een matje naast haar bed, zodat die direct alle kakkerlakken, ratten en vleermuizen kon verjagen. Na vijf Indische jaren vestigden de echtelieden zich weer in Overijssel, op een speciaal voor hun aangelegde buitenplaats. Het laatste deel van het boek is gewijd aan deze buitenplaats, die door de beroemde (tuin-)architect Zocher is ontworpen.

In zijn pogingen om een schets te geven van Duymaer van Twists leven en tijd is het boek geslaagd. Maar er is wel wat op aan te merken. De opzet, waarbij verschillende auteurs eigen stukken schrijven, is rommelig ten uitvoer gebracht. In het eerste deel volgt meteen na het vertrek van de hoofdpersoon naar Nederlands-Indië de beschrijving van zijn leven na terugkomst, vijf jaar later. In het volgende deel gaan we terug in de tijd, van 1887 naar 1596, en krijgen we eerst nog tien pagina's over het ontstaan en de ondergang van de VOC en de invoering van het cultuurstelsel, voordat Duymaer van Twist eindelijk eens aankomt in Batavia. En wat storender is: in het eerste deel wordt weliswaar stilgestaan bij de geboorte van ouders, broer en vrouw van de hoofdpersoon, maar hijzelf wordt nergens geboren. De lezer moet gaan rekenen om zijn geboortjaar te achterhalen - Koos bezocht in 1825, 16 jaar oud, het Deventer Athenaeum. Maar op de achterflap blijkt Koos weer uit 1807 te zijn. Dergelijke onzorgvuldigheden en compositorische onvolkomenheden doen afbreuk aan het geheel, maar het blijft een mooie uitgave, waarin men met veel plezier leest en plaatjes kijkt.